
УДК: 94:655. 41 (477) "1925/1934"**Валентина Молоткіна****ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИДАВНИЦТВА "УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК" (1925–1934 РР.)**

У статті досліджено особливості організаційного становлення та функціонування видавництва "Український робітник" в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 20–30-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книгопоширення, література.

Період 1920–1930-х рр. був надзвичайно важливим в історії видавничої справи. Саме у цей період, незважаючи на систематичний ідеологічний нагляд та контроль за усіма видами друкованої продукції, склалися основні принципи та засади українського радянського друку. Становлення та функціонування видавництв у цей період залишається малодослідженою проблемою, вивчення якої має важливе науково-пізнавальне та практичне значення. Адже їх діяльність вирізняється неабияким досвідом роботи в культурно-освітньому й духовному житті українського суспільства 1920–1930-х рр.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу чи не вперше зроблено спробу дослідити особливості організаційного становлення та функціонування видавництва "Український робітник" в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 1920–1930-і рр.

Об'єктом наукового дослідження виступає видавнича галузь у контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР в 1920–1930-і роки.

Предметом дослідження є видавництво "Український робітник" у 1925–1934 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1925–1934 рр., від часу створення видавництва "Український робітник" до його ліквідації в умовах зміцнення тоталітарно-бюрократичної видавничої системи в радянській Україні.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими істориками. Зокрема, незважаючи на ідеологічну заангажованість, певний науковий інтерес з огляду на фактологічний матеріал становили роботи О. Молодчикова [7], у яких автор, визначивши особливості розвитку української радянської книговидавничої справи, аналізує діяльність провідних видавництв радянської України, з їх книжковою продукцією, приділяючи особливу увагу випуску літератури громадсько-політичного спрямування. Проте, у наш час, існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Її необхідно розкривати з урахуванням сучасного трактування періоду 1920–1930-х років, а це вимагає подальшого переосмислення критеріїв в оцінці діяльності видавництв.

У цій статті автор ставить за мету – проаналізувати особливості організаційного становлення та функціонування видавництва "Український робітник" в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 1920–1930-ті роки.

Видавнича справа належить до тих сфер людської діяльності, що безпосередньо залежні від державної політики у соціальній і культурній галузях, у мовній сфері та від матеріально-економічних умов конкретного суспільства країни, а також тісно пов'язана з усіма суспільно-політичними процесами [2, с. 266]. Для української книговидавничої справи 1920–1930-ті рр. – період особливий. Книга стає масовою, доступною, вона активно входить у щоденний обіг, стаючи не лише основним засобом збереження та передавання різноманітної інформації, а й серйозним культурним і соціальним явищем [2, с. 262].

Як важливий засіб впливу на маси, у своїй повсякденній роботі широко використовували друковане слово й профспілкові організації. Зокрема, постановою II Всеукраїнського з'їзду профспілок у 1924 р. та постановою секретаріату ЦК від 9 червня 1925 р. на базі видавництв ВУРПС "Укрпрофвидат" та "Робітник Донбасу" у Харкові було організовано спеціалізоване видавництво "Український робітник" [4, с.446; 22, арк. 64, 79, 85; 23, арк.187]. Статут видавництва зареєстрував Головокооперком 4 липня 1925 р. [19, арк. 9]. Видавництво ставило за мету випуск та розповсюдження серед членів робітничих союзів книг виробничої науково-технічної тематики, брошур про завдання і діяльність профспілок, масової літератури, підручників для профшкіл та фабрично-заводського навчання, газет та журналів. Друковану продукцію видавництво "Український робітник" видавало українською, російською та іншими мовами [15, арк. 1]. Упорядниками видавництва виступили Всеукраїнська рада профспілок, Всеукраїнський комітет спілки гірників СРСР, Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк), Всеукраїнське центральне правління робітників поліграфічного

виробництва. Структуру керівних органів видавництва складали: загальні збори пайовиків, або збори уповноважених, рада, правління та ревізійна комісія [19, арк. 7].

Видавництво "Український робітник" на початку своєї діяльності (1925 р.) нараховувало 66 осіб, в 1926 р. – 83 [15, арк. 3 зв.], у 1929 р. – 157, у 1930 р. – 159 [20, арк. 32]. А в реєстрі пайовиків видавництва станом на 1 жовтня 1927 р. зафіксовано 105 пайовиків, серед цієї кількості найбільшим відсотком паїв володіли такі підприємства та організації, як ВУРПС – 2005 паїв, Головоцстрах – 1000, Артемівська райспілка – 770, Артемівський окрвиконком – 543 та інші [15, арк. 16]. Станом на 1.10.1929 р. видавництво нараховувало вже 211 пайовиків [16, арк. 5]. Зокрема, у видавництві працювали: В. Сегалович, завідувач видавництва та за сумісництвом редактор журналу "Знання", 1890 р. н., за національністю єврей, підданство мав російське, одружений, мав доньку, володів російською та єврейською мовами, до революції учителював, з 1912 р. був членом "Бунду", з 1919 р. – член КП(б)У, належав до профспілки працівників освіти [11, арк. 5, 10; 18, арк. 5]; посаду інструктора правління займав Г. Несіс, 1900 р. н., безпартійний, єврей, мав російське підданство, освіта вища [12, арк. 34]. Також у видавництві працював А. Проховник, 1904 р. н., єврей, мав російське підданство, закінчив чотири класи, володів російською, єврейською та українською мовами, служив у лавах Червоної армії на Полтавському фронті [12, арк. 5] та інші.

Матеріальна база видавництва "Український робітник" у перший рік діяльності сконцентрована була у трьох друкарнях: Артемівській, Слов'янській та Костянтинівській, на технічне оснащення яких із загальних коштів видавництва було виділено 29,6 тис. крб. [15, арк. 10], а згодом до видавництва приєдналася ще й друкарня ВУРПС у Харкові [11, арк. 12, 19; 21, арк. 4 зв.]. У міру надходження пайових коштів, "Український робітник" відкриває філію в Одесі та реорганізовує свої представництва у Дніпропетровську, Кривому Розі, Києві у самостійні структури [16, арк. 6]. У регіонах, у яких були відсутні філії, діяли уповноважені члени видавництва [13, арк. 10].

Видавництво видавало як книжки, так і журнали профспілкової та культосвітньої тематики (до 1925 р. виключно російською мовою). Частина видань виходила у вигляді бібліотечок. У них висвітлювалася історія профспілкового руху, його завдання, питання ідейного і трудового виховання робітничого класу УСРР [7, с. 58]. У 1924–1925 рр. видавництво видало 60 назв обсягом 243,8 друкованих аркушів накладом 596 тис. примірників. Обсяг книжки цього видавництва у 1925–1926 рр. складав 5,8 друкованих аркушів, накладом 9,2 тис. примірників [5, с. 34].

У продукції видавництва "Український робітник" за три роки діяльності на першому місці також була масова література, яка складалася, головним чином, з професійної літератури – 21 назва (з 40 назв масової), соціально-економічної – 15, з точних та прикладних наук – по 2 назви. Видавництво видавало також ленінську, наукову, кооперативну, сільськогосподарську літературу та підручники для шкіл соцвиху, політосвітніх закладів і шкіл профграмоти (наклад 443,2 тис. прим.) [5, с. 34], але на переповненому навчальною книгою ринку, зазнавало труднощів з їх реалізацією [6, с. 100]. Зокрема, гостра проблема щодо збуту літератури постала перед видавництвом на кінець літа 1925 р. [26, арк. 18].

З метою реалізації книжкової продукції, члени правління видавництва перед своїми підприємствами поставили чіткі завдання: перейти на торгівлю власними виданнями, розповсюджуючи їх через власну торгову мережу за рахунок скорочення торгівлі виданнями інших видавців; привернути увагу покупця; акцентувати увагу на реалізації підручників, охопивши при цьому всю мережу шкіл, у межах якої діяло видавництво. Поставлені завдання видавництво виконало на 80 % [13, арк. 15].

Видавництво "Український робітник" у 1925–1926 рр. нараховувало торгівельну мережу в кількості 54 одиниці, яка розташовувалася у Донецькому басейні та на Харківщині. Організаційно вона розподілялася між п'ятьма філіями, що знаходилися в Артемівську, Сталіно, Луганську, Микитівці, Харкові. Якщо торгівельна система видавництва на 1 жовтня 1925 р. складала: 17 магазинів, 8 контрагентств, 29 кіосків, представництв не було, то станом на 1 жовтня 1926 р. ситуація значно змінилася. Так, кількість магазинів зросла до 20, контрагентств – 8, кіосків – 17, представництв – 4. Пізніше відкрилися представництва у Катеринославі, Києві та Кривому Розі, а в інших регіонах України (Одесі, Вінниці, Полтаві, Мелітополі) були укладені угоди з місцевими книготоргівельними організаціями про розповсюдження продукції видавництва на комісійних засадах [16, арк. 6].

Обігові капітали видавництва були незначними. Не було коштів на купівлю виробничих матеріалів, паперу, друкарське устаткування було зношеним [25, арк. 32]. З бюджету преси на 1926–1927 рр. "Українському робітнику" (при заявці на 210 тис.) виділили 175 тис. крб. [24, арк. 130 зв.]. Тому в січні 1928 р. "Український робітник" змушений був визнати за недоцільне експлуатацію друкарень у Донбасі і передати їх Артемівському окрвиконкому [3, арк. 298]. А 25

липня 1928 р., у зв'язку з економічною неспроможністю продовжувати видавничу діяльність, прийнято рішення про ліквідацію Луганської та Артемівської філій [13, арк. 61].

У 1927–1928 рр. "Українським робітником" розпочато роботу з організації профспілкового споживача й керівництва комплектуванням бібліотек [14, арк. 1]. З цією метою при окружних філіях організовуються бібліотечні колектори [4, с. 207]. Колектори намагались об'єднати й централізувати книжкове комплектування усіх профспілкових бібліотек України. Бібліотечний колектор допомагав бібліотекареві у комплектуванні бібліотек усіма видами літератури, забезпечував надходження в бібліотеки української книги, складав рекомендовані списки літератури, сприяв самоосвіті бібліотекаря, вів консультаційну роботу з бібліотекарем [19, арк. 51].

У кінці 1920-х рр. "Український робітник" продовжує видавати соціально-економічну, політичну, виробничо-технічну літературу, літературу з історії робітничого руху, охорони праці й соціального страхування. Також, крім профспілкової літератури, видавництво друкує й художню, як українську, так і зарубіжну, літературу та серії: "Дешева література красного письменства", "Серія 2 та 3-копійчаних книжок" [1, с.37, 46, 48, 53]. План видавництва на 1928–1929 рр. передбачав випустити 150 аркушів масової соціально-економічної, політичної й українознавчої літератури та брошур виробничо-технічної тематики; у відділі художньої літератури – 150 аркушів дешевої літературної бібліотеки; 150 аркушів двох-трьох копійчаної бібліотеки; 100 аркушів дитячої літератури і 120 аркушів романів та повістей; в дешевій літературній бібліотеці – 16 романів та повістей сучасних і дореволюційних письменників. При чому, українською мовою видавництво планувало видати 1107 друкованих аркушів, тобто 88 % від загальної кількості видань. Видання професійної літератури українською мовою видавництво збільшено з 37 % до 75 % [9, с. 52]. Усього у 1928–1929 рр. "Український робітник" видав 242 назви накладом 2801 тис. примірників. При цьому, його обіги складали 1007 тис. крб., проти 1481 тис. крб. у 1927–1928 рр.) [28, арк. 17]. Станом на вересень 1929 р. видавництво сконцентровувало свою роботу лише у Донбасі і проводило тільки через колектори [17, арк. 174].

У 1929–1930 рр. питома вага видавництва у загальній масі продукції, згідно із затвердженими комітетом у справах друку планами, складала 5,12 % [27, арк. 9].

З 1930 р. видавництво "Український робітник" функціонує у складі Державного видавничого об'єднання України як видавництво профспілкової (масової політичної, загальноосвітньої й технічної) літератури. Відповідно до нових завдань ("дати для робітника та профактиву літературу масову та для професійного навчання") перебудовувалася й редакційна робота: створено три редакційні сектори: масової політичної літератури, професійної загальноосвітньої й технічної літератури. Крім того, створювався сектор масової роботи, який вивчав інтереси читачів і пропагував книжки. Художні твори, які видавав "Український робітник", залишалися у видавництві "поки цю справу не буде організовано в художньому видавництві" [10, с. 26].

"Знаменням часу" була поява у 1930-х рр. перших книг новаторів виробництва. Так, у видавництві "Український робітник" у 1931 р. вийшли з друку 67 й готувалось до друку 47 книжок робітників-ударників, складено 178 угод на нові книжки з робітниками-авторами. Також "Український робітник" випустив 2 серії книжок: "Країна повинна знати своїх героїв" та "Історія фабрик та заводів" й видав низку книжок з бібліотеки "Робітничої кмітливості", з яких низка тем з робітничого винахідництва (заводи ім. Петровського, Союзкоксу, Енергострою) [8, с. 19–20].

Для роботи з новими авторами при видавництві організовувалися перші в СРСР тримісячні курси для "робітників-ударників призначених до літератури". При двох його секторах (технічної та масово-професійної літератури) були створені редакційно-робітничі ради з робітників-рецензентів з фабрик та заводів [8, с. 19]. Редакційно-робітнича рада, переглядаючи, рецензуючи та ухвалюючи до друку ті або інші рукописи, повністю корегувала та контролювала план видавництва. Також "Український робітник" проводив літературні консультації на підприємствах для робітників-авторів. До кожного редактора-консультанта прикріплювали низку робітників-авторів початківців, з якими він листувався, рекомендував їм літературу для підвищення авторської кваліфікації, вимагав рецензії на різні книжки [8, с. 20–21].

Після ліквідації Державного видавничого об'єднання України у березні 1934 р. "Український робітник" функціонує як окреме видавництво професійної та науково-популярної літератури для робітників при Всеукраїнській раді профспілок [29, арк. 14 зв.–15].

У видавництві, замість існуючих раніше секторів (міжнародної, професійної, науково-популярної та художньої літератури) [31, арк.1], створено галузеві редакційні групи (науково-популярної, художньої, професійної та міжнародної літератури), посаду головного редактора та два функціональних відділи комерційно-фінансового порядку (торговий і фінансовий). Як зазначалося у висновках комісії "по чистці", яка обстежувала видавництво у серпні 1934 р., "після організації редакційних груп якість продукції поліпшилась, бо відповідальність за редагування збільшилась, а

безвідповідальність, яка була раніше, ліквідована, в результаті – проривів по ідеологічній якості продукції за перше півріччя 1934 р. не було" [31, арк. 71].

Взагалі, з числа виданих у видавництві "Український робітник" у 1933–1934 рр. книг, вилучено лише 14 назв "троцькістської, націоналістичної, контрреволюційної" літератури. Також вилучено книжки "за низку політичних помилок" та "через низку невірних тверджень" [31, арк. 1, 76]. Зазвичай, значна кількість рукописів забраковувалася попередньою цензурою ще до здачі до набору. Зокрема, у 1934 р. попередньою цензурою "забраковано" 52 рукописи, подані до друку у видавництво "Український робітник" [31, арк. 71].

Крім того, у серпні 1934 р. так звана "комісія по чистці" (комісія ЦК КП(б)У з обстеження видавництв, створена для ретельного перегляду складу співробітників видавництва) не тільки виявила серед складу співробітників видавництва "Український робітник" окремих "класово-ворожих елементів", а й зробила висновки, що "апарат видавництва значно засмічений класово-ворожим елементом". Найбільш "політично проривним" комісія визнала сектор міжнародної літератури, редактором якого був Розенфельд, а "політичний брак" книжкової продукції йшов "по лінії протягування троцькістських, націоналістичних, контрреволюційних концепцій". При цьому, комісія зазначила, що "з цими виявленими ідеологічними вивихами ні парторганізація, ні видавництво не тільки не боролись, в достатній мірі, але й друкували окремою брошурою роботу ворога нашої партії, контрреволюціонера Зінов'єва". Також, помітивши в роботі видавництва "виключну турботу" про темпи і якість виданої брошури Зінов'єва, комісія відзначила "зовсім інше відношення видавництва до видань, намічених в плані роботи, вождів партії та робітничого класу Леніна й Сталіна" [31, арк. 1, 4, 6, 11, 20, 21, 22].

Тож, хоча план видавництва на 1935 р., що передбачав 217 назв [30, арк. 111–115], й складався з таких розділів: марксистсько-ленінська теорія профруху (7 назв, 135 друк. арк.); міжнародний профрух (7 назв, 28 друкованих аркушів); інструктивна література і практика профроботи (203 назви, 601 друкованих аркушів) [30, арк. 110], але в кінці 1934 р. видавництво "Український робітник" ліквідовано. Тоді ж, на базі видавництв "Український робітник" та "Господарство України", утворилось Державне видавництво соціально-економічної літератури при Народному комісаріаті освіти УСРР [4, с. 447; 29, арк. 145].

Отже, зважаючи на особливості розвитку книговидавничої справи в УСРР 1920–1930-х рр., яка характеризувалася загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією за видами літератури і обслуговуванню певних категорій читачів, видання "Українського робітника" призначалися для робітничого класу і профспілкових організацій України. Незважаючи на те, що у продукції видавництва "Український робітник" на першому місці була масова література, яка складалася, головним чином, з соціально-економічної, політичної, виробничо-технічної літератури, літератури з історії робітничого руху, охорони праці і соціального страхування, проіснувало воно недовго – упродовж 1925–1934 рр.

Видавництво "Український робітник" було ліквідоване після ретельного перегляду складу співробітників видавництва так званою "комісією по чистці", яка прийшла до висновку, що його "апарат значно засмічений класово-ворожим елементом". Тим не менше, видавництво "Український робітник" зробило вагомий внесок у розвиток книговидавничої справи в УСРР, адже завдяки йому світ побачили праці відомих діячів української культури, істориків, публіцистів, спадщина яких залишається малодослідженою.

Список використаних джерел

1. Видавництво "Український робітник". Каталог. – Х., 1924. – 110 с. 2. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.): [навч. посіб. / за ред. Н. Зелінської]. – Львів: Світ, 2003. – 612 с. 3. Держархів Харківської обл., ф. 845, оп. 3, спр. 3408, 651 арк. 4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917–1941 гг. – К.: "Наукова думка", 1985. – 478 с. 5. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923–1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 24–45. 6. Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні / О. М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с. 7. Молодчиков О. В. Книга радянської України / О. В. Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с. 8. Постанова ЦК ВКП(б) про видавничу роботу в дії // Радянський книгар. – 1931. – № 30. – С. 19–21. 9. Українські видавництва в 1928/29 році // Червона преса. – 1929. – С. 51–53. 10. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – № 19. – С. 25–31. 11. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 1, спр. 119, 21 арк. 12. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 1, спр. 146, 72 арк. 13. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 1, 83 арк. 14. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 8, 54 арк. 15. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 10, 48 арк. 16. ЦДАВО України, ф. 174, оп. 2, спр. 16, 37 арк. 17. ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1637, 306 арк. 18. ЦДАВО України, ф. 178, оп. 1, спр. 175, 907 арк. 19. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 495, 117 арк. 20. ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 86, 147 арк. 21. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 1138, 192 арк. 22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2012, 160 арк. 23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2013, 253 арк. 24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, 133 арк. 25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2262, 61 арк. 26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2695, 71 арк. 27. ЦДАГО

України, ф. 1, оп. 20, спр. 3104, 39 арк. 28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3109, 66 арк. 29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, 169 арк. 30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, 205 арк. 31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6650, 78 арк.

Валентина Молоткина

**ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННОГО СТАНОВЛЕНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ИЗДАТЕЛЬСТВА "УКРАИНСКИЙ РАБОЧИЙ" (1925–1934 ГГ.)**

В статье показано особенности организационного становления и функционирования издательства "Украинский рабочий" в контексте социальных изменений и политического развития УССР в 20–30-е гг. XX в.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книгораспространение, литература.

Valentina Molotkina

**SPECIAL FEATURES OF ORGANIZATIONAL ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF
PUBLISHING HOUSE "UKRAINIAN WORKER" (1925–1934)**

The article deals with special features of organizational establishment and functioning of party's publishing houses of publishing house "Ukrainian worker" in the context of social changes and political development in USSR in 20th – 30th of XX century.

Key words: publishing, print production, ideology, book distribution, literature.

УДК 94(477)

Ольга Мовчан

**СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВЛАДИ
(ПОЧАТОК 1930-Х РР.).**

Зроблено спробу з'ясувати стосунки українських робітників і радянської влади у контексті антирелігійних кампаній початку 1930-х рр.

Ключові слова: релігійні настрої робітників УСРР, антирелігійна політика радянської держави, початок 1930-х рр., Спілка воєнних безвірників, радянські профспілки.

Найменш дослідженими аспектами проблеми взаємовідносин держави і робітників у радянському суспільстві є ті, що пов'язані з формуванням їх нових світоглядних уявлень, зокрема атеїстичної свідомості. У вітчизняній та зарубіжній історіографії існує чимало праць, у яких всебічно висвітлено політику радянської влади щодо релігії й церкви, а також діяльність квазігромадських організацій атеїстів з проведення відповідної агітації серед населення. Водночас зокрема зміни у світоглядній позиції робітників у них розкрито уривчасто [1; 23]. Виняток становить стаття О. Бойка "Православна церква і робітничий клас Півдня України в умовах антирелігійної політики держави 20–30-х років XX століття", у котрій на прикладі південного регіону України зроблено спробу розвінчати радянський міф про суцільну атеїзацію робітників у перші десятиріччя радянської влади в УСРР. Всупереч визначенням автором хронологічним межам дослідження, проблема вивчається переважно на документах 1920-х рр. [2, с. 42–50].

Релігійні настрої не досліджувалися також у працях з історії радянського робітничого класу [3], навіть присвячених вивченню його соціально-культурних рис [4]. Останнім часом свідомість населення України почала досліджуватися переважно на прикладі релігійних сільських громад. До вивчення його світоглядної ментальності залучено також нетрадиційні джерела усної історії [5]. На новій документальній базі – матеріалах перепису населення 1937 року – проблема розробляється у російській історіографії. Зокрема, у одній з праць В.Жиромської з демографічної історії РСФРР у 1930-ті рр. розкривається ставлення населення до релігії, досліджується склад віруючих і невіруючих за статтю, віком та грамотністю [6].

Вивчення світоглядних уявлень робітників ускладнює відсутність документальних джерел, які вірогідно відображають їх релігійні настрої. Матеріали перепису 1937 року для цього непридатні, бо не містять інформацію про соціальний склад віруючих. Листи робітничих кореспондентів, котрі друкувалися у газетах і журналах атеїстичного товариства "Воєнний безвірник" заідеологізовані, оскільки проходили попередній відбір цензури. "Небажані" для влади кореспонденції, що осідали у